

Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв.*, Минск, 1998, сс. 175

Монография Л. Л. Щавинской „Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв.” (Минск: Национальная библиотека Беларуси, 1998, сс. 175) симптоматична для того теперь уже явно обозначившегося — при всей своей внутренней дифференциации — направления в славистике, которое стремится к постижению истории отдельных литератур и культур в свете общих закономерностей *Europa Christiana*¹. Ее историческое разделение на *Rex Orthodoxa* и *Rex Latina* отнюдь не было тождественно взаимоизоляции². И именно эта — стольмало еще изученная сфера взаимосвязей двух культурных кругов общеевропейской цивилизации обусловила в послес-

¹ О свойственных этому направлению научных подходах см.: А. В. Липатов, *Древнеславянские письменности и общеевропейский литературный процесс. К проблеме исследования литератур, как системы*, [в:] *Барокко в славянских культурах*, Москва 1982; он же, *Общие закономерности истории славянских литератур и концепция Р. Пиккио*, „Известия АН СССР”, Серия литературы и языковедения, 1990, № 4; он же, *Литературный процесс в оптике исторической поэтики (Новое направление в славистике и концепция Д. Дюришина)*, [в:] *Специфика литературных отношений*, Москва 1994.

² В отношении славянского ареала это отражено в работах последнего времени: *Славянские литературы в процессе становления и развития*, Москва 1987; Н. И. Толстой, *Slavia Orthodoxa и Slavia Latina. Общее и различное в литературно-языковой ситуации*, „Ricerche Slavistiche”, vol. XLII, 1995; В. М. Живов, *Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси*, там же; Б. Н. Флоря, *Отношения государства и церкви у восточных и западных славян*, Москва 1992; он же, *У истоков конфессионального раскола славянского мира (Древняя Русь и ее западные соседи в XIII в.)*, [в:] *Славянский альманах*, Москва 1997; А. В. Липатов, *История европейской литературы и славянские литературные общности (Диалектика универсального и национального)*, „Славяноведение” 1997, № 1; Вводные главы в *Истории литератур западных и южных славян*, т. I, Москва 1997.

редневековые времена не только постепенно разрастающееся взаимонакладывание, а тем самым стирание конфессионально предначертанных границ культуры византизма и латинства, но и культуротворческий синтез. Столь характерный для православнославянского мира эпохи Барокко и знаменующий начало новой — общеевропейской — культуры уже как единого процесса он тем самым означал конец обособления истории *Rex Orthodoxa* и *Rex Latina*, порожденных Средневековьем и его знаменующих.

Этот процесс сыграл огромную роль не только в судьбах славянского мира, который в силу закономерностей общеевропейской истории дифференцировался в границах двух кругов европейской культуры. Особые и весьма специфические (ибо осложненные локальными факторами) его проявления обусловили своеобразие формирования культур тех этносов, которые в силу геополитических обстоятельств оказались в пограничных пространствах двух кругов христианской эйкумены. Таковыми, в частности, были белорусы и населенный ими регион Подляшья — западная часть Великого княжества Литовского, где на протяжении веков восточнославянско-польские взаимодействия как локальные составляющие взаимосвязей Востока и Запада Европы проявлялись особенно интенсивно.

Работа Л. Л. Щавинской — первый опыт исследования белорусской культуры XV—XIX вв., осуществленный с привлечением исследовательской „оптики” и использованием научного „инструментария”, которые были выработаны в рамках новой славистической школы и характеризуют ее методики. Благодаря этому предпринятое автором первое монографическое изучение собраний рукописей и книг Благовещенского монастыря в Супрасле, его многовековой издательской и просветительской деятельности одновременно обретает культурно-историческое измерение: „материальная” конкретика текстов — их разнородный состав, разнообразие их конфессионального и языкового облика, практического предназначения и пространственно-временного функционирования — все это осмысливается автором в свете тех закономерностей соответственно *Rex Orthodoxa* и *Rex Latina*, которые обусловили и само появление здесь этих текстов, и локальное отношение к ним, и локальный характер их восприятия и использования. Тем самым в монографии присутствуют три уровня явлений и закономерностей, которые рассматриваются системно — как взаимосвязанное, взаимообусловленное и взаимодействующее целое: 1. Открывается, классифицируется и описывается конкретный материал; 2. Этот материал осмысливается в свете специфики локального преломления в той исторически изменяющейся духовной жизни, которая была

свойственна белорусскому культурному пространству времен Древней Руси (православная этноконфессиональная традиция), Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, Российской империи; 3. Описание и анализ первого и второго уровней являются основой для обобщающих выводов, характеризующих стержневую основу белорусской культуры.

Эта своего рода „имманентная поэтика” исследовательского текста материализуется в трех главах. Краткие „Введение” и „Заключение” выполняют роль соответственно информативную (задачи, которые ставит перед собой автор, и выбранный путь их решения) и резюмирующую.

В первой главе — „Супрасль — один из крупнейших центров взаимодействия *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Romana*”³ — в полном соответствии с многообещающим заголовком рассматривается место и значение Подляшья на тысячелетнем протяжении соприкосновения восточного и западного христианства, освещается православная, а затем униатская составляющие Супрасльского монастыря, а в этой связи — латинизация кирилло-мефодиевской книжной традиции, характер взаимосочетания своей восточнохристианской традиции и западнохристианского нового, которое было связано с принятием унии, роль этих двух начал и их значение. Фиксируя рост библиотечного фонда за счет западной литературы, отмечая факты приобщения к латинской образованности, Л. Щавинская констатирует сохранение здесь и после 1610-х гг. (когда Брестская уния была принята Супрасльским монастырем) еще на протяжении столетия (до Замойского собора 1720 г.) своей православной традиции, что отражалось как в использовании тех же богослужебных книг, так и в сохранении кириллического письма, равно как и старобелорусского языка в монастырском делопроизводстве. После 1720 г. процесс латинизации нарастает. При этом сохраняется роль монастыря как одного из крупнейших книжных центров восточного славянства, который к концу XVII в. становится рези-

³ Предложенное Р. Пиккио и используемое Л. Щавинской определение „*Slavia Romana*” не представляется адекватным по отношению к той части Славии, которая после разделения Церкви оказалась в римско-католической сфере. Эта последняя — *Pax Latina* — на протяжении Средневековья все более явно дифференцировалась на германскую и романскую составляющие, а в их границах проявлялась и дифференциация *Slavia Latina* на *Slavia Romana* и *Slavia Germana* (Ср.: А. В. Липатов, *Европейский литературный процесс и славянские литературные общности*, [в:] *Славянские литературы. Культура и фольклор славянских народов. XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*, Москва 1998). Поэтому введенные в наш научный обиход Н. И. Толстым определения *Pax Slavia Latina* или же *Slavia Latina* представляются более предпочтительными.

денцией киевских униатских митрополитов и протоархимандритов (глав) базилианского ордена. Издающиеся здесь книги, как, например, первый печатный униатский Служебник (1695) отражают „не только ключевые моменты латинизации обрядовой стороны униатской церкви, но и одновременно основополагающую связь с кирилло-мефодиевской традицией” (с. 13). Взаимопереплетение византийского и латинского начал отражает и ряд других текстов с конца XVII-XVIII вв., а также произведения изобразительного искусства, равно как и практикуемые языки (параллельно с церковнославянским и старобелорусским — польский, латынь, итальянский).

Монастырская типография — крупнейшая на белорусских землях — в течении XVIII в. напечатала свыше ста книг на церковнославянском, старобелорусском и русском языках. Причем часть изданий предназначалась для старообрядцев. Тем самым сохраняя и развивая теперь уже разноконфессиональную восточнославянскую культуру на традиционном общем (церковнославянский), родных (старобелорусский, русский) языках, а также на универсальной для Запада латыни, на государственном языке (польский) и языке литовских земляков, Супрасльская типография в то же время издавала польские переводы Вольтера, Корнеля, Расина, Свифта и других носителей западноевропейской современности. Наряду с букварями и массовой конфессионально-учительной литературой, предназначенной для всех слоев населения, это способствовало развитию просвещения и культуры на белорусских землях в общеевропейском духе „века разума”.

Книга как факт словесного искусства одновременно является свидетельством культуры, а тем самым и „социокультурным определителем”⁴ и „социально-гуманитарным стандартом научного знания”⁵, документируя круг интересов, характер и уровень актуальных потребностей и духовных устремлений определенного этноса, общества, среды в определенное время. Такого рода научный подход определяет широту исследовательского горизонта второй главы — „Библиотека Супрасльского монастыря и ее книжные собрания”.

Анализ инвентарей и наиболее значительных памятников XV-XIX вв. служит основой для выводов о характере взаимосуществования и взаимодействия *Rex Orthodoxa* и *Rex Latina* на белорусских землях в отдельные исторические эпохи изменяющейся — в связи с конкретными историческими обстоятельствами — динамики син-

⁴ А. С. Мыльников, *Книга как социокультурный определитель*, [в:] *Книга в пространстве культуры*, Москва 1995, с. 36.

⁵ Л. И. Бородкин, *Математические модели исторических процессов*, Москва 1996, с. 12.

теза „своего” и „чужого”, а в этой связи — нарастания процесса окцидентализации локальной культуры в ее латинском и польскоязычном обликах. Что же касается исходного пункта такой направленности изменений — первоначальной православной основы книжности Супрасльского монастыря — то в ренессансном для Великого княжества Литовского XVI веке „уровень описания книг в инвентаре супрасльского архимандрита ничуть не уступает аналогичным трудам в крупнейших библиотеках тогдашнего христианского мира, в том числе и на Западе, не исключая и столь показательное во всех отношениях Ватиканское книгохранилище” (с. 37-38).

Следует отметить, что на протяжении XVII столетия кирилло-мефодиевская традиция, утрачивая (вследствие принятия унии) свою исключительность, вступает в фазу **беспрепятственного** сосуществования и взаимодействия с латинством. Это было обусловлено самими принципами унии. Отсюда констатация автора — „формально являясь униатским, монастырь еще целое столетие сохранял все внешние признаки православия” (с. 12—13) — нуждается в корректировке: 1) базилианский монастырь в Супрасле был униатским не „формально”, а по существу (что, впрочем, просматривается и на страницах книги Л. Щавинской); 2) „признаки православия” были его продолжающейся традицией и современностью (что также следует из рассмотрения автором рукописных и книжных фондов монастыря). И признаки эти были естественными, органичными, „внутренними” для унии, которая, признав верховенство Рима, сохраняла свою традиционную обрядность. Тем самым „внешними” они были для православной церкви как **института** со всеми вытекающими отсюда последствиями **институционального** плана. Эти весьма деликатные и до сих пор вызывающие острые дискуссии, ибо взаимосвязанные проблемы церковной, государственно-политической и национальной истории вполне естественно (и по-прежнему) осложнены идеологизированным мышлением. Еще предстоит спокойно, отрешившись от привычных стереотипов, с перспективы, которую дает минувшее время и опыт современной науки, осознать всю многоплановость феномена унии, а в связи с этим — дифференцировано рассмотреть теологические, институциональные, государственно-политические и этносоциальные составляющие. В их число входит и культура. Она играла специфическую роль, будучи как одной из важных предпосылок принятия унии частью православного мира, так и той сферой, где впоследствии уже с особой интенсивностью возникали и нарастали очередные „встречные течения” (А. Н. Веселовский) и как следствие их взаимодействия — синтез „своего” и „чужого” в духовной жизни, ху-

дожественном творчестве, наконец, в самом менталитете определенной части белорусского и украинского этносов, что проявляется и по сей день. Собранные Л. Щавинской материалы и проведенные ею анализы конкретных текстов наглядное тому подтверждение.

„Важнейшим свидетельством переходности от Востока к Западу служит, пожалуй, Служебник о Самуила Пишиховского”, — отмечает автор на с. 52. Эта книга, изданная в Супрасле в 1695 г., — „первый восточнославянский униатский Служебник, который имел и имеет в истории униатской церкви огромное значение” (с. 53). Согласно описи 1764 г. Супрасльская библиотека насчитывала свыше полутора тысяч книг. „По разнообразию и богатству их репертуара она превосходила многие известные книжные собрания Центральной и Восточной Европы” (с. 57). И здесь при ознакомлении с конкретными выкладками и детальными наблюдениями Л. Щавинской напрашиваются следующие выводы общего характера: 1. Количество и состав книг Супрасльской библиотеки (согласно описи 1764 г.) на латыни, церковнославянском, старобелорусском, староукраинском, польском, немецком, чешском, французском, итальянском, греческом и других языках свидетельствует как о масштабности, так и внутренней органичности культурного процесса. 2. Сам этот процесс конфессионально связан с униатством, а „экзистенциально” — с исторически изменяющейся правовой, общественно-политической и общекультурной ситуацией Польско-Литовского государства времен Ренессанса, Барокко, Просвещения.

В прямой зависимости от этих факторов со всеми вытекающими отсюда последствиями для этнически белорусского пространства было и отмеченное автором нарастание контактов с русскими старообрядцами и „с русской культурной средой, причем без каких-либо видимых антиправославных целей” (с. 58). После крушения Речи Посполитой эти же, но полярно изменившиеся факторы (православие в конфессии и российская государственно-правовая система в экзистенции) предопределили дальнейшую историю Супрасльского монастыря, освещаемую автором в подразделах „В преддверии 1839 г.” и „Восстановление православной обители”.

Третья глава — „Квантитативная модель литературного пространства польско-восточнославянского пограничья XV—XIX вв.” — наглядно „материализует” предшествующие наблюдения и выводы благодаря анализу репертуарного состава книг монастырской библиотеки и сопутствующим такому рассмотрению таблицам. Все это основано на материалах описей XV—XIX вв. Итоговый вывод: «Материалы описи 1836 г. отображают апогей процесса взаимопроникновения, непростого взаимодействия западносла-

вянского и восточнославянского христианских миров, шире — культуры Запада и Востока Европы в XV—XIX вв. (...) Ядром книжных собраний Супрасльского Благовещенского монастыря, игравшим в конечном итоге определяющую роль, всегда была „Библиотека славянская”» (с. 96-97).

Бenedиктинский труд Л. Щавинской относится к числу тех редких исследований, которые в силу своей фундаментальной разработки не закрывают проблему, а открывают целый спектр новых, в ней доселе скрытых составляющих, высвечивая дальнейшие — и весьма перспективные — темы для историков, культурологов, литературоведов и лингвистов. (К числу этих тем прежде всего следует отнести **культуротворческую** роль унии⁶, ее удельный вес в локальном синтезе византизма и латинства, наконец, ее значение как одного из слагаемых в процессе формирования национальных культур и национальных менталитетов части белорусского и украинского этносов). Наряду с непосредственно поставленными и успешно решенными автором целями исследования эта имплицитно сопутствующая работа и присутствующая в ней открытая перспектива — одновременно и свидетельство плодотворности выбранного Л. Щавинской подхода, и подтверждение эффективности используемой ею методики.

Основой этой книги является более обширный текст диссертации. На ее защите я высказал мнение, что по своей сути и объему вклада в науку она отвечает требованиям, предъявляемым к труду на соискание степени доктора филологических наук. Возражений не было, но была накатанная предписаниями советских времен церемония запланированной защиты кандидатской диссертации. Теперь, завершая краткое — в силу предоставляемых рецензенту возможностей — рассмотрение книги Л. Щавинской, я с внутренним удовлетворением могу констатировать, что автор вновь представит мне возможность подтвердить свое мнение, высказанное ранее на Ученом Совете Института славяноведения Российской Академии Наук, дополнив его суждением о том, что это издание — обнадеживающее свидетельство динамичного развития белорусистики в постсоветской России.

Александр Липатов
(Москва)

⁶ Конфессиональный и государственно-политический аспекты унии, несомненно, взаимосвязанные с аспектом культуры, тем не менее являются собой особые области общественно-исторической реальности и как таковые предполагают особые — именно им свойственные критерии и именно им соответствующие исследовательские подходы и аналитические методики.

Петр Лысенко, *Туровская земля IX-XIII вв.*, Минск 1999, сс. 268, ил.

Дзяржаўнае выдавецтва „Беларуская навука” выдрукавала не-малым накладам (1,5 тыс. асобнікаў) чарговую працу аднаго са старэйшых у Беларусі археолагаў прафесара Пятра Лысенкі. Даследчык амаль сорак гадоў свайго актыўнага жыцця прысвяціў археалагічнаму вывучэнню менавіта Турава-Пінскай зямлі, таму з’яўленне падобнай абагульняючай манаграфіі выглядае лагічным і заканамерным. Ужо прагляд старонкі са зместам адразу ўзбуджае цікавасць да гэтай працы. Пасля традыцыйных уводзінаў, там пазначаныя шэсць главаў, адна цікавей другой: I. „Тураўская зямля”, II. „Этнічная гісторыя Тураўскай зямлі”, III. „Паселішчы”, IV. „Эканамічнае развіццё. Заняткі насельніцтва”, V. „Культура”, VI. „Палітычная гісторыя” і, нарэшце, „Заклучэнне”. Спіс крыніц і літаратуры, паказальнікі і іншыя аксесуары навуковага выдання не прыводзяцца.

Па меры знаёмства з кнігай цікавасць да яе паволі знікае. У працы амаль адсутнічаюць арыгінальныя тэксты, за выключэннем можа некалькіх фрагментаў апошняй главы. Скрозь ідзе пераказ папярэдніх прац аўтара, а некаторыя іх часткі перанесены цалкам практычна без зменаў. У раздзеле, прысвечаным гарадам, змешчана шмат пераказаў з кнігі „Гарады Тураўскай зямлі”, выдадзенай у 1974 годзе. Трэці параграф у другой главе („Пахавальны абрад”) уяўляе сабой амаль даслоўна перапісаны тэкст другой главы з кнігі „Дреговичи” (1991 г.). Гэтае запазычанне самае саліднае і складае амаль дваццаць старонак (ад 41-й да 60-й). У ім заўважаецца неахайнасць у перадрукоўцы. Напрыклад, у арыгінале („Дреговичи”, стар. 41) паведамляецца, што курган № 1 ля вёскі Вішчын капаў М. Ф. Фурсаў, а ў нашай працы (стар. 52) гэты гонар ужо аддаецца А. А. Трусава. Наступны, чацвёрты параграф той жа главы („Инвентар курганных пахаванняў”) з’яўляецца скаротам трэцяй главы з „Дрыгавічоў”. І тут не абышлося без неахайнасцей пры перадрукоўцы. У арыгінале напісана, што трохбусінныя скроневыя кольца не выяўлены ў Рэчыцкім уездзе і на тэрыторыі Верхняга Панямоння („Дреговичи”, стар. 62), у навейшай працы, наадварот, сцвярджаецца, што яны там знойдзены (стар. 62)¹.

Першая глава: „Тураўская зямля (Пісьмовыя паведамленні)” складаецца з пераказу асобных летапісных звестак пра Тураў і ін-

¹ На поўную ідэнтыфікацыю запазычаных тэкстаў у рэцэнзента не хапіла цяпення.

шыя гарады, што шмат у чым паўтараецца са зместам апошняй главы („Палітычная гісторыя”). Аналіз пісьмовых крыніц адсутнічае.

Другая глава мае назву „Этнічная гісторыя Тураўскай зямлі”, аднак якраз этнічнай гісторыі тут няма. Пераказваюцца розныя пісьмовыя звесткі (з працы „Дреговичи”) пра дрыгавічоў, пра гісторыю вывучэння межаў іх рассялення, пахавальных помнікаў і паселішчаў, апісваецца быццам бы пахавальны абрад (на узроўні — дзе і што адкапана).

Незразумелыя падставы для стварэння параграфа „Этнічная прыналежнасць, датыроўка і арэал рассялення крывічоў”. Тут прафесар Лысенка спачатку папракае аўтара „Аповесці мінулых часоў” за няпоўнасць прыведзеных летапісцам звестак, а потым выказвае сваё важнае і патрэснае па глыбінні аналізу і арыгінальнасці заключэнне (цытуецца на мове арыгіналу): „С учетом этого замечания следует признать отнесение летописцем перечисленных славянских племен к славянской языковой и этнической общности компетентным и квалифицированным. Этим снимается вопрос об этнической принадлежности дреговичей — они принадлежат к славянской этнической общности (группе)” (стар. 67). „Нарэшце!” — міжволі вырываецца ў чытача: „Нарэшце пытанне знятае, а Нестар дачакаўся прызнання!” Да этнічнай гісторыі ў названай главе можна аднесці толькі паведамленне, што папярэднікамі дрыгавічоў былі носьбіты культуры тыпу Карчак. Няма нічога пра мазаўшанаў, балтаў, хоць у арэал рассялення дрыгавічоў уключаны землі Сярэдняга Панямоння і Пабужжа.

Наступная глава („Паселішчы”) уяўляе сабой прыклад незвычайнай здольнасці аўтара да заблытвання і ігнаравання створанай ім жа структурнай будовы працы. У параграфі „Сельскія паселішчы” чамусьці прыводзіцца спіс гарадоў Тураўскай зямлі. Усяго ў спісе 15 гарадоў (стар. 71), аднак у іншых частках працы ёсць сцвярджэнні, што да Тураўскай зямлі аўтар залічвае яшчэ Драгічын-Надбужанскі (стар. 88-89), Гародню, Ваўкавыск (стар. 7), а да дрыгавіцкіх гарадоў — Наваградак (стар. 68), Слонім (стар. 40). Пра сельскія паселішчы паведамляецца няшмат, у адпаведным параграфі больш гісторыі іх раскопак і пераказаў агульнавядомых звестак пра тэрміналогію. У адным месцы аўтар спрабуе ажывіць тэкст цытатай з літаратурнага твора, аўтарства якога прыпісвае Якубу Коласу, але пры гэтым спасылаецца на збор твораў Янкі Купалы (стар. 76).

Неразбярыха ўласцівая самаму вялікаму параграфу ў кнізе „Гарады Тураўскай зямлі”, падзеленаму на чатыры часткі („Гістарычная тапаграфія гарадоў Тураўскай зямлі”, „Абарончыя збудаванні гарадоў Тураўскай зямлі”, „Культурны слой гарадзішчаў старажыт-

ных гарадоў Тураўскай зямлі”, „Планіроўка і забудова”). Тэксты іх складзены з апісанняў асобных гарадскіх паселішчаў, прычым далёка не ўсіх пададзеных у спісе. Крытэры такой выбаркі (яна розная для кожнай часткі параграфа) не тлумачацца. Увогуле інфармацыі на заяўленыя тэмы ў тэкстах вельмі мала, затое шмат фактаў з гісторыі раскопак. У апаведзе пра абарончыя збудаванні гаворка ідзе толькі пра чатыры паселішчы, няма нават згадкі пра камянецкую Белую вежу — адзіны ў краіне добра захаваны помнік абарончага дойлідства XIII ст.

Пасля апісання гарадской забудовы (раздзел „Планіроўка і забудова”) адразу падаецца наступны параграф пад назвай „Матэрыяльная культура”. Адсюль вынікае, па-першае, што аўтар не адносіць гарадскія пабудовы да матэрыяльнай культуры (гэтаксама як і да архітэктуры, гл. параграф „Архітэктура”), па-другое, што даследчык мае нейкае ўласнае, адрознае ад традыцыйнага разуменне самога тэрміна „матэрыяльная культура”. Гэты параграф таксама складзены з апісанняў знаходак з некалькіх (дакладней, пяці) гарадоў, ні слова не гаворыцца пра матэрыяльную культуру сельскіх паселішчаў.

Далейшае апісанне археалагічных знаходак (часта паўторнае) працягваецца ў наступнай главе, якая названа „Эканамічнае развіццё. Заняткі насельніцтва”. Аналітычных высноваў, абагульненай інфармацыі вельмі няшмат. Як узор ўзроўню аналітыкі можна прывесці наступную цытату: „Все источники по изучению экономического развития Туровской земли могут быть отнесены к трем различным группам. К первой из них относятся письменные источники, ко второй — археологические, к третьей — экономические (этнографические) материалы.”

Даследчык унёс свой уклад у распрацоўку класіфікацыі сельскагаспадарчых прыладаў працы, выдзеліўшы наступныя групы: „орудия обработки почвы”, „орудия уборки урожая”, „орудия переработки урожая”, а таксама „орудия обработки волокнистых культур”, „вспомогательные орудия переработки урожая”. Чытач тут можа знайсці шмат арыгінальных высноваў, у тым ліку ўражальнае па глыбіні пранікнення ў сутнасць рэчы абгрунтаванне прыналежнасці сякеры да „орудий обработки почвы” (стар. 133).

Глава „Культура” пачынаецца з раздзела „Ідэалагічныя ўяўленні” затым ідуць „Прыняцце хрысціянства”, „Архітэктура”, „Распаўсюджванне пісьмовасці”, „Рэчы хрысціянскага культу”. Чамусьці пра хрысціянства гаворыцца ў двух асобных раздзелах, якія аўтар між сабой няк не звязвае. Даследчык разважае пра час прыняцця хрысціянства ў Тураўскай зямлі, але не ўказвае датыроўкі

самых ранніх знаходак рэчаў хрысціянскага культу. І ў гэтай главе аўтар не лічыць патрэбным прытрымлівацца абвешчанай ім структуры працы. У параграфе „Архітэктура” гаворка ідзе толькі пра культавыя пабудовы, дакладней, пра адну мураваную царкву з тураўскага вакольнага горада. Будаўнічыя матэрыялы і некаторыя дэталі канструкцыі гэтага храма аўтар апісаў у папярэдняй главе (раздел „Кераміка”, стар. 212-214). У параграфе „Рэчы хрысціянскага культу” пералічваюцца касцяныя накладкі, рукаяткі, шахматныя фігуркі, ігральныя косці, скураныя мячы і іншыя рэчы. Частка іх змешчана на прыкладзенай ілюстрацыі, аднак рэчы звязаныя з хрысціянскай рэлігіяй на малюнку адсутнічаюць.

Структурная блытаніна, неадпаведнасць назваў главаў, раздзелаў і параграфав іх зместу ўласціва ўсёй працы. Калі высвятляецца, што апошняя глава („Палітычная гісторыя”) складаецца з адзінага параграфа, які чамусьці называецца „Тэрыторыя”, то гэта ўжо здзіўлення не выклікае. Галоўным зместам гэтага параграфа, зразумела, з’яўляецца не апісанне тэрыторыі (пра яе аўтар пісаў таксама ў пачатку працы — стар. 13-14), а палітычны падзеі XI-XII ст.ст. Да інфармацыі пра здарэнні XIII ст. даследчык падышоў выбарчана, абмінуўшы звесткі, якія супярэчаць традыцыйным поглядам расейска-савецкай гістарыяграфіі на ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага. Паводле Лысенкі, гэтая дзяржава ў XIII ст. усё больш пагражала Тураўскай зямлі, а потым і ўвогуле падпарадкавала яе ў час кіравання Гедыміна. Аўтар ігнаруе звесткі Галіцка-Валынскага летапісу пра зацікаўленасць Пінска ў фармаванні ВКЛ, у тым ліку яркавы прыклад непасрэднага ўдзелу пінянаў у гэтай справе. У 1263 г. Пінск дае палітычны прытулак Войшалку, а ў наступным годзе пінская дружина пад кіраваннем Войшалка пайшла на Панямонне, каб разам з наваградцамі аднавіць адзінства ВКЛ².

У працы змешчана 89 ілюстрацый, многія з якіх выкананы на нізкім узроўні, а некаторыя не маюць сувязі з тэкстам. Напрыклад, па галоўнай карце са стар. 13 (мал. 1) немагчыма вызначыць межы Тураўскай зямлі, бо акрамя яе месцазнаходжання там паказана амаль такая ж па плошчы тэрыторыя з подпісам „страты Тураўскай зямлі”. Да некаторых малюнкаў аўтар забыўся далучыць тлумачальныя подпісы (напрыклад, мал. 9 на стар. 37; мал. 17 на стар. 92), многія малюнкi рэчаў не маюць маштабу.

Загалоўкі главаў паказваюць на жаданне аўтара стварыць сінтэзнае абагульняючае даследаванне, аднак патрэбна канстатаваць, што яно зусім не ўдалося. Большая частка тэксту кнігі ўяўляе сабой даволі прымітыўнае рэчазнаўства, самадастатковае, замкну-

² *Полное собрание русских летописей*, Москва 1962, т. 2, стар. 860-867.

тае ў самым сабе, без сувязі з агульным кантэкстам гістарычнай навукі. У працы шмат банальнай інфармацыі (пра фармаванне дзяржавы, пра ролю гарадоў і інш.), ідэалагічных штампаў з савецкіх гістарычных падручнікаў 60-70-х гадоў, прымітыўных высноваў (напрыклад: „Туровское княжество находилось на более высоком уровне социально-экономического развития, чем княжение дреговичей”, стар. 242). Безнадзейна забытая структурная будова давяршае смутную карціну.

У гэтай працы можа цешыць толькі адно, менавіта, што яна не належыць да беларускай гістарыяграфіі, хоць яе аўтар працуе ў Беларусі і нават кіруе аддзелам Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі Навук. Ужо першы сказ паказвае прыналежнасць манаграфіі Пятра Лысенкі да расейскай, дакладней, савецка-расейскай гістарыяграфіі. З кантэкста працы (пачынаючы ад мовы выдання) выразна відаць, што яе аўтар мысліць Тураўскую зямлю як і ўсю Беларусь адвечнай часткай Расеі. Гістарыяграфічны агляд пачынаецца з прац Тацішчава, Карамзіна, Салаўёва, Ключэўскага. Няма ні слова пра Стрыйкоўскага, Леявеля, Лаўмяньскага, Пашкевіча.

Выданне гэтай працы адносіцца да праяваў не навукавай, а, хутчэй, палітычнай дзейнасці. Сёння ў Беларусі адбываецца спроба рэанімацыі, (а, па сутнасці, імітацыі) мадэлі грамадскіх адносінаў часоў Савецкага Саюза. Адпаведна, кніга Пятра Лысенкі выглядае як імітацыя даўнейшых (пры гэтым далёка не найлепшых) прац савецкай гістарыяграфіі. Сапраўды, гісторыя ў нас паўтараецца двойчы, спачатку як трагедыя, цяпер як фарс. З навуковага пункту гледжання рэцэнзуемая кніга з’яўляецца фікцыяй, чаго нельга сказаць пра дзяржаўныя грошы, патрачаныя на яе выданне.

Аляксандр Краўцэвіч
(Гродна)

Ігар Марзалюк, *Магілёў у XII-XVIII ст.ст. Людзі і рэчы. Навук. рэд. Я. Р. Рыер, Магілёў — Мінск: „Веды” 1998, сс. 260, іл.*

Праца магілёўскага археолага і гісторыка Ігара Марзалюка ўяўляе сабой навуковае даследаванне, выкананае на падставе комплекснага вывучэння пісьмовых і археалагічных крыніц. Спробы падобных сінтэзных даследаванняў беларускіх гарадоў ужо мелі месца ў апошнім дзесяцігоддзі¹, аднак іх аўтары ў сваіх працах аддзя-

¹ Напрыклад, Ю. Заяц, *Заславль в эпоху феодализма*, Мінск 1995; А. Краўцэвіч, Г. Якшук, *Стары Мір*, Мінск 1993.

лялі раздзелы археалагічныя ад гістарычных. Бадай што толькі Марзалюк упершыню стварыў тэксты, дзе інфармацыя з археалагічных і пісьмовых крыніц, удала дапаўняючы адна другую, арганічна зліваецца ў адно цэлае.

Варта адзначыць, што абраны аўтарам аб’ект вельмі цікавы і перспектыўны для даследавання. Магілёў быў адным з самых буйных гарадоў Вялікага княства Літоўскага, прычым свайго росквіту ён дасягнуў менавіта ў гэтай дзяржаве. З эканамічным уздымам на аснове самакіравання па магдэбургскаму праву было звязанае ўзнікненне ўласных традыцый архітэктуры і мастацтва (найперш, магілёўскай школы гравюры), мясцовых асаблівацей канфесійнага жыцця. Да таго ж Магілёў можна лічыць класічным беларускім горадам, бо нікому не прыходзіць у галаву аспрэчваць яго беларускасць (у адрозненне, напрыклад, ад Вільні, Гародні і інш.) Горад даволі добра даследаваны археалагічна (раскапана на 1996 г. 5840 кв. м культурнага слою). Да паслуг гісторыкаў маецца даволі салідны па (беларускіх мерках) комплекс пісьмовых крыніц, у тым ліку ўласна магілёўскія летапісы. Не дзіўна, што магілёўская гісторыя прыцягвала ўвагу як беларускіх так і замежных спецыялістаў, такіх як Сцяпанаў, Лаўмянскі, Выслаух, Капыскі, Улашчык, Мясешка².

Ва ўводзінах працы пададзены сціслы крыніцазнаўчы і гістарыяграфічны агляд, сфармулявана мэта і задачы даследавання. Потым ідуць тры асноўныя главы: 1. „Стратыграфія, храналогія культурнага слою і гістарычная тапаграфія Магілёва”, 2. „Заняткі гараджан”, 3. „Некаторыя аспекты светапогляду і штодзённага жыцця гарадскога жыхарства”. Пасля асноўнага тэксту змешчаны дадаткі са статыстычнай інфармацыяй пра археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Магілёва (звесткі пра храналогію, ускрытыя плошчы, стратыграфію, табліцы дынамікі росту гарадской тэрыторыі, гарадской забудовы і насельніцтва, размеркавання шкляных бранзалетаў).

² Ц. Сцяпанаў, *Гісторыя места Магілёва да надання яму майдэборскага права 1577 г.*, [у:] *Zapiski oddziału humanitarnej nauk*, Менск 1928, кн. 3, т. 2, с. 300-361; Н. Łowmiański, *Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiaru włócznej*, [w:] *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 466-506; Н. Łowmiański, *Handel Mohylewa w XVI wieku*, [w:] *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 507-530; S. Wyslouch, *Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI i XVII w.*, [w:] *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego*, Wilno 1938, t. 1, s. 334-367; 3. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII вв.*, Минск 1966; Н. Улащик, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985; В. Мелешко, *Могилев в XVI — середине XVII вв.*, Минск 1988.

У першай частцы аналізуецца развіццё горада як матэрыяльнага аб'екта. Ігару Марзалюку належыць гонар адкрыцця старажытнага Магілёва. Першай пісьмовай згадкай пра Магілёў з'яўляецца ўпамінанне яго ў „Спісе гарадоў дальніх і бліжніх”, складзеным у канцы XIV ст. Аднак да даследаванняў Марзалюка было невядома, дзе тагачасны горад знаходзіўся. Пасля разведаных раскопак М. Ткачова было прынята лічыць, што паселішча на тэрыторыі ўмацаванага цэнтра (гара „Магіла”) з'явілася толькі ў XVI ст. Ігар Марзалюк праз выяўленне адпаведных артэфактаў на гары „Магіла” (рэштак валу, культурных напластаванняў са шклянкімі бронзалетамі, шыфернымі прасліцамі, наканечнікамі стрэлаў, керамікай) даказаў існаванне паселішча на Замчышчы ў XII-XIII ст.ст. Аналіз археалагічных матэрыялаў як сваіх, так і здабытых экспедыцыяй Беларускага рэстаўрацыйна-праектнага інстытута, дазволіў яму прапанаваць абгрунтаваную рэканструкцыю тапаграфічнага развіцця горада да XVI ст.

Наяўнасць курганнага могільніка X-XI ст.ст. (вядомага яшчэ з XIX ст.) у сутоках Дняпра і Дубровенкі, знаходкі на мацерыку ў Замчышчы фрагментаў керамікі XI ст. дазволілі даследчыку выказаць меркаванне пра існаванне ў гэты час пагосту на гары „Магіла”. У XII-XIII ст.ст. тут ужо знаходзілася ўмацаваная феадальная сядзіба. Ёй спадарожнічалі два селішчы (адно ў 550-600 м на ўсход, другое ў 250 м на захад), якія ў XVI ст. уліліся ў гарадскую тэрыторыю.

Знаходкі наканечнікаў мангольскіх стрэлаў XIII ст. прывялі да гіпотэзы пра знішчэнне ўмацаванага паселішча мангола-татарами. Як і ў іншых беларускіх і многіх еўрапейскіх гарадах у Магілёве ў XIV ст. адбываўся дэмаграфічны крызіс³. Заўважана паніжэнне інтэнсіўнасці жыцця на Замчышчы, а на пасадах увогуле не выяўлена культурных напластаванняў гэтага часу. Крызіс паступова пераадольваўся на працягу XV ст. У гэтым стагоддзі пачынае складвацца новая топаструктура Магілёва (замак — гандлёвая плошча — пасад) і менавіта ў гэты час Магілёў, на думку даследчыка, з пэўнымі агаворкамі (наконт адсутнасці інфармацыі пра інтэнсіўнае развіццё гандлю і рамяства) можна назваць горадам. У XVI ст. пачынаецца надзвычай дынамічнае развіццё горада, а ў пачатку XVII ст. ён становіцца адным з буйнейшых у ВКЛ. Магілёўская тапаграфія XVII-XVIII ст.ст. добра вывучана папярэднікамі Марзалюка, та-

³ В. Собаль, *Основные этапы заселения территории феодального Минска, [в:] Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс 1988, с. 117; А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII ст.ст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991, с. 27.

му ён абмяжоўваецца яе агульнай характарыстыкай, удакладняючы асобныя дэталі.

Аўтарская задума комплекснага даследавання ў найбольшай ступені ажыццявілася ў другім раздзеле. Праўда, гаспадарчыя заняткі магілёўцаў у XII-XV ст.ст. па прычыне адсутнасці пісьмовых звестак характарызуюцца на падставе толькі археалагічных знаходак. Затое надзвычай актыўная дзейнасць гараджанаў у XVI-XVII ст.ст. асвятляецца на аснове шматлікіх пісьмовых сведчанняў, дапоўненых археалагічнымі матэрыяламі. Рамёствы, сельская гаспадарка, промыслы, вайсковая справа, культурніцкая і мастацкая дзейнасць — бадай усе асноўныя праявы жыццядзейнасці гарадской супольнасці адлюстраваны ў кароткіх але даволі ёмістых па інфармацыі тэкстах.

Трэцяя і апошняя частка працы прысвечана магілёўскай штодзённасці і аспектам менталітэту. У ёй сабраны звесткі пра малюнак свету ў масавай свядомасці, канфесійнае жыццё, матрыманыя паводзіны, злачынствы, святы, гульні, гігіену, а таксама пра адзенне, інтэр'еры жылля, гаспадарчы інвентар, рэчы хатняга ўжытку і інш. І тут археалогія таксама мела што сказаць, асабліва наконт побыту і вопраткі. На першы погляд здаецца нечаканым спалучэнне ў адной главе раздэлаў пра менталітэт і рэчы хатняга ўжытку, але даводзіцца прызнаць, што крытэрыі абраны аўтарам для фармавання главы — штодзённасць, тут вытрыманы. Адзіным нелагічным крокам выглядае ўключэнне ў гэтую частку працы параграфу пра дэмаграфію, што адрывае дэмаграфію ад тапаграфіі (першая глава) — магілёвец аказаўся „адселеным” са свайго жылля.

Па прачытанні кнігі Марзалюка становіцца зразумелым, што яна належыць да новай ці „нармальнай” беларускай гістарыяграфіі. Першая праява „нармальнасці” відочная ў суб'ектным разуменні аўтарам гісторыі сваёй краіны, у адрозненне ад рэанімаванай за апошнія пяць гадоў прарасейскімі аўтарамі каланіяльнай гісторыі Беларусі. Па-другое, аўтар здолеў адысці ад такога звыклага для нашай археалогіі, да таго ж даволі зручнага і лёгкага ў выкананні рэчазнаўства і пайшоў па значна цяжэйшым але і намнога больш плённым шляху сінтэзнай рэканструкцыі праяваў жыццядзейнасці сярэднявечнага горада.

Самым вялікім недахопам працы з'яўляецца яе дрэннае выданне. Апускаючы крытыку мастацкага афармлення кнігі, даводзіцца найбольш наракаць на якасць друку ілюстрацый. Малюнак 2 — план горада другой паловы XVII ст., амаль нечытэльны і гэта моцна перашкаджае ўспрымання тэксту першай главы, прысвечанай гістарычнай тапаграфіі. Тое самае адбылося з малюнкамі 4 і 5 (гра-

фічных выявы горада). Неразборлівыя выявы змешчаны і на некаторых ілюстрацыях археалагічных знаходак. Не ўдалося пазбегнуць некаторых дробных памылак, як недакладнасць спасылка на некаторыя ілюстрацыі (напрыклад, на стар. 67 пры апісанні мангольскіх стрэлаў памылковая спасылка на мал. 44 замест 53).

Многія праявы жыцця сярэднявечнага Магілёва прадстаўлены ў працы эскізна ў даволі кароткіх тэкстах. Такі лаканізм становіцца зразумелым, калі прыняць да ўвагі, што іх аўтар імкнуўся ахапіць сваім аповедам як мага шырэйшы спектр праяваў жыцця сярэднявечнага горада. Мне бачыцца тут яўны ўплыў навукавай творчасці Фернана Брадэля⁴. Аднак паміж працамі Брадэля і Марзалюка відавочная розніца ў геаграфічных памерах аб'екта даследавання. Брадэль лунае над усёй айкуменай і не мае часу на разглядванне дэталей, яго палёт і так надзвычай працяглы. Іншая справа — прамільгнуць над адным горадам, хай сабе і даволі вялікім. Таму, напэўна, тэксты з кнігі Марзалюка ўспрымаюцца як кароткія нарысы-эскізы. Часам непрапарцыянальна лішняя ўвага надаецца некаторым вядомым дэталям (напрыклад, тэхналогіі керамічнай вытворчасці і інш.).

Тым не менш, кніга Марзалюка — вялікая рэдкасць беларускай гістарыяграфіі і застаецца толькі пажадаць, каб як найхутчэй яна такой быць перастала.

Аляксандр Краўцэвіч
(Гродна)

⁴ Ф. Бродель, *Структуры повседневности: возможное и невозможное*, Москва 1986, т. 1.

***Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaszkie-wicz, wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1999, ss. 224**

Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie w końcu lat osiemdziesiątych był inicjatorem niezwykle interesujących spotkań naukowych historyków, prawników, socjologów z krajów będących w najbliższym sąsiedztwie Polski. Plonem niektórych konferencji, organizowanych przez Instytut, były wydania książkowe prezentowanych materiałów. Zamieszczano tam wiele artykułów stanowiących nowatorskie spojrzenie na dalszą i bliższą przeszłość Europy Środkowej i Wschodniej.

W bieżącym roku ukazały się materiały z konferencji organizowanej w 1994 r. a poświęconej Unii Lubelskiej i jej konsekwencjom politycznym dla państw wchodzących niegdyś w skład Rzeczypospolitej. Opublikowano artykuły wielu znakomitych i uznanych historyków polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich. Powstała z nich książka o dość wyraźnym przesłaniu: Unia Lubelska była dobrodziejstwem dla wszystkich. Każdy z podmiotów tworzących Rzeczypospolitą więcej zyskiwał na tym związku niż tracił. W pracach większości autorów, zwłaszcza polskich, czynniki pozytywne zdecydowanie dominowały nad negatywnymi. Historycy z Białorusi — Aleh Trusau, Adam Maldzis, Michaś Bicz — nie kwestionując zasadniczej oceny następstw Unii Lubelskiej zwracali uwagę na to, że Polacy najczęściej traktowali ideę wynikającą z tego faktu bardzo koniunkturalnie, uwzględniając przede wszystkim interesy cywilizacyjne i polityczne elit polskich. W zasadzie jedynie Alena Filatowa z Mińska w swoim artykule o prorosyjskich tendencjach magnatów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w. zwróciła uwagę, że litewsko-ruska arystokracja, zatraciwszy poczucie własnej tożsamości i zdolności rozumowania kategoriami państwa, gotowa była w zamian za synekury ekonomiczne lub polityczne iść na służbę każdemu kto je oferował. Historycy litewscy — Bronisław Makowski, Zigmantas Kiaupa i ukraińscy — Michajło Kiryścienko, Jarosław Isajewicz — w przejawach takiego zachowania elit byłego WKL upatrywali działania, świadczące o poczuciu samodzielności i dążeniach do poszerzenia niezależności od Korony.

Treść większości artykułów świadczy jednak o wielkiej stagnacji w badaniach nad dziejami I Rzeczypospolitej. Polska historiografia nie może ponadto oderwać się od mitów stworzonych przez literaturę romantyczną i pozytywistyczną i traktuje własną ekspansję na Wschód w kategoriach misji cywilizacyjnej, a przecież niektóre przesłania III Statutu Litewskiego wyprzedzały europejskie ustawodawstwo o całe stulecie.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Franc Kuszal, *Sproby stwarennia bielaruskaha wojska, Miensk 1999, wyd. Bielaruski Histaryczny Ahlad, ss. 166*

Redakcja „Białoruska Histarycznaha Ahladu” („Białoruskiego Przeglądu Historycznego”) wydała w tym roku zapiski Franciszka Kuszała na temat tworzenia białoruskiego wojska narodowego w latach 1918-1920 oraz 1941-1944. Część materiału zamieszczonego w książce wcześniej była drukowana w emigracyjnym czasopiśmie „Baćkauszczyzna” w latach 1961-1962. Większość tekstów była przechowywana w formie maszynopisów w bib-

liotece im. Franciszka Skaryny w Londynie lub archiwum Białoruskiego Instytutu Nauki i Sztuki w Nowym Jorku.

Franiszak Kuszal był centralną postacią w dziele tworzenia białoruskich formacji narodowych w XX w. Urodził się w 1895 r. Pochodził z Mińszczyzny. W 1915 r. został zmobilizowany do rosyjskiego wojska, gdzie, walcząc na froncie niemieckim, dosłużył się stopnia kapitana. Po rewolucji bolszewickiej w Rosji porzucił armię i powrócił do Mińska, gdzie tworzyły się zręby białoruskiej państwowości. Wojna polsko-bolszewicka zmieniła sytuację polityczną w tej części Europy. Wódz armii polskiej Józef Piłsudski przekonywał Białorusinów o możliwości odbudowy federacyjnej Rzeczypospolitej, zgodził się nawet na tworzenie białoruskiego wojska. Kuszal został zaangażowany do pracy w polsko-białoruskiej komisji wojskowej. W działaniach wojennych na froncie nie uczestniczył. Po wojnie został zawodowym oficerem. Pełnił funkcje dowódcy kompanii i batalionu, był komendantem szkoły podoficerskiej. W ciągu 20 lat służby nigdy nie awansował. W opinii polskich władz wojskowych białoruskie pochodzenie czyniło go podejrzanym. W 1939 r. pod Lwowem dostał się do niewoli sowieckiej. Przebywał najpierw w Starobielsku, a później w Moskwie w więzieniu NKWD na Łubiance. W czerwcu 1941 r. był przewieziony do Mińska, lecz zupełnie nie wiadomo dlaczego właśnie jego stalinowska służba bezpieczeństwa postanowiła ułkować w tym mieście. Sam Kuszal nic o tym nie pisze.

W czasie okupacji niemieckiej Kuszal był szefem policji pomocniczej na Mińszczyźnie, komendantem szkoły oficerskiej w Mińsku, szefem sztabu Białoruskiej Samoobrony, od 1944 r. — komendantem Białoruskiej Obrony Krajowej, a wiosną 1945 r. został dowódcą dywizji „Białoruś”, która, przegrana front zachodni, bez walki skapitulowała wobec Amerykanów.

Dokonany przez Franciszka Kuzalę wspomnieniowy zapis historii II wojny światowej na Białorusi posiada ogromną wartość poznawczą. Autor pisze niezwykle szczerze, nie skrywając emocji, ani swoich poglądów na temat współpracy z hitlerowskimi Niemcami. Ze słów Kuzala wynika jednoznacznie, że dla ówczesnej inteligencji białoruskiej nie było innej alternatywy. Idea współpracy z Polską zakończyła się kompletną porażką jej rzeczników, zaś próba rozwiązania białoruskich problemów narodowych w oparciu o ZSRR znalazła swój finał w Kuropatach. Kuszal nie skrywa też, że współpracy z Niemcami podjął się nie z sympatii do nich, lecz z czystego wyrachowania. Obejmując urzędy i policyjne struktury młodzi inteligenci mieli szansę zaoszczędzić wielu cierpień swojemu narodowi. Policja mińska, którą miał kierować Kuszal — wedle jego słów — była bandą złodziei, rabusiów, pijaków i kryminalistów. Uczynienie z tych formacji jednostek zdolnych do zwalczania radzieckiego ruchu partyzackiego wymagało ich oczyszczenia z osobników zdemoralizowanych oraz ogromnej pracy ideologicznej i oświatowej. Do szkoły policyjnej brano młodych chłop-

ców z małych miasteczek i wsi słabo znających język rosyjski. Kształcono wyłącznie po białorusku, co skutecznie utrudniało później oddziaływanie sowieckiej podziemnej propagandy.

Wspomnienia Kuszala otwierają niewątpliwie nowe możliwości opisanie okresu okupacji niemieckiej na Białorusi. Stanowią one niezwykle cenne uzupełnienie pracy Jerzego Turonka na ten temat¹. Za zasłoną sowieckiej propagandy, także tej o charakterze naukowym, niewiele było widać białoruskiej opcji niepodległościowej. Wartość wspomnień Kuszala nabiera szczególnej wartości, zwłaszcza na tle bogatej mitologii, tworzonej przez innych działaczy emigracyjnych, którzy, nadając sobie wysokie stopnie wojskowe, toczyli na papierze, kilka lat po wojnie, wielkie bitwy z bolszewikami. Niektórzy, zwłaszcza młodzi historycy, przyjmują te wspomnienia jako prawdę historyczną, czyniąc szkody nauce.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

¹ J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993.